

AZ ITÁLIAI NAGYKERESKEDŐ ÉS A RENESZÁNSZ

(*Der italienische Großkaufmann und die Renaissance. Vierteljahrsschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, 1958. Bd. 45. 145–167.*)

I.

Ha az itáliai kereskedőről s annak a reneszánszhoz fűződő viszonyáról kívánunk beszélni, és nem akarunk az elnagyolt körvonalak és a felszínesség szintjén maradni, olyan jelentős mennyiségű anyaggal kell foglalkoznunk, melyet a kutatás most és csak részben tárt fel. Nem szándéka a következő fejtegetéseknek, hogy a nemzetközi tudósgárda által végzett kutatás eredményeit minden ponton bővítse, csak a téma két legfontosabb időszakát próbáljuk meg a következőkben közelebbről szemügyre venni: előbb azt a korai időszakot, amelyben először állapíthatunk meg összefüggéseket a kereskedői tevékenység és aközött, amit ma a reneszánsz alatt értünk, majd azt a késői szakaszt, amelyben a megváltozott társadalmi viszonyok következtében a mozgalom elhalt.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell, mit értünk a következőkben a reneszánsz sokat vitatott fogalmán. Bizonyára valamennyiünk véleménye megegyezik abban, hogy az a nagy szellemi mozgalom, amivel itt dolgunk van, a Petrarcatól Machiavelliig ívelő humanista körön, olyan nagy rangú építészeken és festőkön át, mint Brunelleschi és Bramante, Boticelli, Raffaello és Tiziano, olyan jelentős egyéniségeken keresztül mint Lorenzo de Medici és X. Leo, áll hozzánk a legközelebb. Nehezebb feladat azonban meghatározott időkeretbe szorítani az emberi akarat és az emberi teljesítmény teljes gazdagságát, ha figyelembe vesszük a reneszánsz szakirodalom megállapításait is Michelettől és Burckhardtól egészen Huizingáig és Chabodig. A szépirodalom legjelentősebb teljesítményei a 14., a képzőművészet csúcspontjai a 15–16. századra esnek. De e századokra vonatkozóan sok olyan adat is áll rendelkezésünkre, amelyek alapján nem lehet éles határt vonnunk középkor és reneszánsz között, különösen ami az élet széles területeire kiterjedő vallási-erkölcsi alapokat illeti, ugyanakkor azonban néhány reneszánszra jellemző jelenségre már korábban is felfigyelhetünk. A reneszánsz lényegét egyértelműen és világosan meghatá-

rozni éppoly kevésbé lehetséges mint az éles időhatárok megvonása. Kifejezetten átmeneti korról van dolgunk. A reneszánsz már nem középkor és még nem modern kor, jóllehet a modernség fogalma ekkor keletkezett. Már nem középkor abban az értelemben, hogy a közösségi gondolat, az evilágot és túlvilágot nagyszerű hierarchiába egyesítő rend megszűnt létezni, még nem modern kor, mert a középkori gondolkozásmód számos eleme továbbra is fennáll. Csak Bacon és Newton empirizmusa, Descartes és az őt követő felvilágosodott gondolkodók racionalizmusa vezette át döntő léptekkel e mozgalmat modern korunk küszöbén.

A mozgalom legszembeötlőbb és legszebb kifejezési formáit az irodalmi művekben, képző- és építőművészeti alkotásokban találta meg. Ezen művek alapján megállapíthatjuk, hogy a szellemi törekvések középpontjában az ember és a természet álltak. Keresték és felfedezték az individualitást. Az egyes személyiség, ereje és képességei tudatában, a ratio adományaival ellátva, az eddignél jóval inkább képes volt arra, hogy megismerje és uralja a természetet. Azt a társadalmi miliőt, ahol ezen törekvések, ez az új szellemi irányzat legkorábban jelentkezett, Közép- és Észak-Itália városai, azok a kommunák jelentették, amelyek gazdagságukat és erősségüket vállalkozó kereskedők felső rétegének köszönhették, kiváltképpen Firenze. A mozgalom korai szakaszának jelentős képviselői közvetlenül a kereskedő rétegből származtak, sőt egyidejűleg vagy időlegesen kereskedőként is tevékenykedtek.

II.

Az itáliai kereskedővilág behatóbb vizsgálata közben mindenképpen újra és újra meg kell állapítanunk, milyen nehéz, különösen a gazdasági élet területén, szétválasztani mindazt, ami a reneszánszhoz tartozónak tűnik, azoktól a vonásoktól, amelyeket eddig mindig középkorinak tartottunk. E nehézséget elsősorban az okozza, hogy túlzottan hajlamosak vagyunk az ideáltípusokban való gondolkozásra, amely megkönnyíti ugyan a múlt bizonyos jelenségeinek történeti tudatunkba való beillesztését, a kor teljes történeti realitásának megértését azonban semmi esetre sem segíti elő. Ugyanaz a józanul számító, firenzei kereskedőcsaládból származó Giovanni Villani, aki oly pontosan és hatásosan tudósít arról, hogy szerezték aranyforintjaikat és miképp viselkedtek a korabeli firenzeiek, bűntudatában kifejezetten középkorinak tűnik.

A 10–11. századig követhető vissza e kereskedői társadalom azon típusa, amely az idő haladtával mind jellegzetesebb vonásokat mutat és amelyet a világ dolgaival szembeni, hangsúlyozottan reális, aktív vállalkozói beállítódásnak a racionális gondolkozásmóddal való összetalálkozása jellemez. Ez a típus először a tengerparti városokban, egyes velencei figurákban, valamint Champagne és Dél-Itália kikötőiben élő alakokban lelhető fel, olyan kikötőkben, amelyekben a kereskedelmi élet a barbár támadások zavaros időszakában is továbbélt valamilyen formában. Azonban csak a 13. század végétől vannak olyan forrásaink, amelyek alapján a kereskedők tevékenységét és személyiségét pontosabban megragadhatjuk. Ettől kezdve hirtelen figyelemreméltó mennyiségű okmány, számla, üzleti levél, krónika áll rendelkezésünkre. A róluk készült tanulmányok, mindegy, hogy Toscanára, Velencére vagy Genovára vonatkoznak, lehetőséget adnak bizonyos általános érvényű következtetések levonására, mert felismerhető bennük a korabeli nagykereskedő típusa, amely élesen elüt a kézműves mentalitású kiskereskedőtől.

Hogy ténylegesen nem egyedi jelenségekről vagy kivételekről van szó, mutatja a kiterjedt ügyfél-hálózat, valamint néhány vezető cég, mint a firenzei Bardi és Peruzzi ügyvivőinek száz fölötti száma. E tények a kereskedelmi élet oly mélyreható változásairól tanúskodnak, hogy R. de Roovert arra indították, hogy a 13. század „kereskedelmi forradalmáról” beszéljen.

Az a keret, amelyben a kereskedők tevékenysége kibontakozott, rendkívül széles területet fogott át. Egyidőben üztek nagykereskedelmet és folytattak kicsiben való eladást, voltak bankárok, foglalkoztak váltóügyletekkel, tengeri biztosítással és szállítással, építettek ipart a bedolgozási rendszer segítségével, széleskörű üzleti kapcsolataikat pedig az akkori viszonyok közt gyors hírszolgálat kiépítésére használták fel. Míg a kereskedők korábban áruik kíséretében sokat voltak úton, tengeren és szárazföldön, most a letelepedés vált megszokottá, ez viszont a korábbitól jelentősen eltérő mértékben tette lehetővé, hogy a kereskedők egyidejűleg különböző vállalkozásokat folytassanak. Nem véletlen, hogy épp ekkor érvényesültek a legerősebben a megújulási folyamat jegyei, amelyek mögött feltétlenül látnunk kell a kor gazdasági életének mélyreható változásait és az ezzel szoros összefüggésben álló, jelentős politikai és társadalmi átalakulásokat. Szemmelláthatóan jelentős előrelépéseket tapasztalhatunk ekkor a feudális, naturalis meghatározottságú gazdaság pénzgazdálkodásra való átalakulása terén. Az egyes hatalmak vállalkozásaihoz,

gondoljunk csak a keresztes hadjáratokra, egyre nagyobb mértékben volt szükség készpénzre, virágzott a csere- és hitelrendszer, a tengeri biztosítás bevezetésével ellensúlyozódott a hajóforgalom kockázata, egyre több lett a letelepült kereskedő, aki levelezőket és ügyvivőket foglalkoztatott, az eddigi kommandális és társasági formák helyébe családi társaságokat épített, illetve fejlesztett ki, abakuszt és kereskedelmi kézikönyvet használt, meghatározott munkatechnikát fejlesztett ki a kettős könyvelés bevezetésével, valamint jelentős mértékben kiszolgáltatta magát a közegyjzővel. Mindezen új lehetőségek tudatában, ügyes felhasználásuknak köszönhetően, világjelentőségű vállalatok keletkeztek. Elég, ha csak a firenzei Bardi, Peruzzi és Acciaiuoli társaságokat, a pratói Francesco di Marco Datinit vagy a velencei Pietro Soranzót említem. Nagy számú üzleti iratok nyomán valamennyire el tudjuk képzelni, miképp gyakoroltak hatást városi palotájuk irodájából a széles világra, hogy tartottak fenn kapcsolatokat futáraik és levelezőik segítségével, hogy irányították áruik útját anélkül, hogy akár csak érintették is volna azokat. Ha bepillantunk a városok templomaiba, sírhelyeiket és kápolnáikat ma is megtaláljuk. Azok a kiadások, amelyeket templomépítésre fordítottak, nemcsak sikereiket tükrözték, hanem a városi közösséghez való közelségüket is, mint ahogy ezt a krónikáikban is dicsérték.

Próbáljunk meg közelebb jutni ezen emberek racionális vonásaihoz! A letelepültségből adódóan erős igény jelentkezett egy jól működő hírendszert kiépítésére és az üzleti folyamatok írásos rögzítésére, hisz az utazó kereskedő sokkal könnyebben cselekedhetett személyes benyomásai és tapasztalatai alapján. A könyvvitel semmi esetre sem volt felületes és hibás, mint ahogy ezt Sombart gondolta, sokkal inkább lehet pontosnak nevezni. Azokat a segédeszközöket, amelyek lehetővé tették az egzakt könyvvitelt, nem ekkor találták ki teljes mértékben, hanem támaszkodhattak az előző generációk példájára. Az arab világ nagy kereskedőinek voltak kézikönyvei a kereskedelmi technikáról, az ezekben leírt módszerek régi keleti hagyományokra vezethetők vissza, az itáliai kereskedők pedig üzleti kapcsolatban álltak ezekkel az arabokkal. Azzal párhuzamosan, hogy a számolásnál a római számokat egyre inkább kiszorították az arab számok, használatba jöttek a kereskedelmi számításokról és a különböző mértékekről és súlyokról szóló kézikönyvek is. A legfigyelemreméltóbb krónikák egyike azé a firenzei Giovanni Villanié, aki előbb a Peruzzi-féle, később a Buanaccorsi-féle társasággal állt összekötetésben. Lelkiismeretes módon jegyzeteket készített az 1302 és 1307

közi brügge-i tartózkodásairól, Firenze 1338-as viszonyairól szóló feljegyzései pedig egyedülálló statisztikát adnak a városról.

Ilyen és hasonló tényekből juthatunk arra a következtetésre, hogy itt sajátos formátumú kultúrával rendelkező, sajátos szellemiséget megtestesítő emberekkel van dolgunk. Majdnem mindannyian tudtak olvasni, írni és számolni. Vároaiknak a papságtól elkülönült, világi jellegű iskoláiba jártak. A kezdő kereskedő atya irodájában és annak ügyfeleinél bővítette ismereteit, többnyire beszélt valamilyen idegen nyelvet, elsősorban a franciát.

Jellemükben azonban különböző, kevésbé örvendetes emberi tulajdonságok is erősen kiütözköztek. Kifejezetten önző emberek voltak, a profitra figyeltek és állandóan arra törekedtek, hogy a konkurenciát kiűssék a nyeregből. Kapzsiságuk nem ismert határt, saját ügyfeleiket sem kímélték, az egyházi tilalmak sem tudták eltántorítani őket attól, hogy hadianyagot és rabszolgákat szállítsanak a hitetleneknek, közben pedig munkásaikat is rosszul fizették, elsősorban abból a megfontolásból, hogy csak a bérek alacsony szinten tartásával maradhatnak versenyképesek a nemzetközi piacon. Egyesek attól sem riadtak vissza, hogy tisztességtelen eszközöket használjanak. A lehető legnagyobb sikerre és a lehető legnagyobb nyereségre törekvés mögött a vallási, szokásjogi és érzelmi megfontolások mindenképpen háttérbe szorultak. Ezek a jellemvonások ugyan már az előző évszázadok üzletemberei esetében is megfigyelhetők voltak, hiszen csak ezzel magyarázható az itáliai vállalkozói réteg hatalmas gazdasági felemelkedése, ezen tulajdonságok azonban csak most váltak szembe-tűnővé, mivel megnőtt a vállalkozók száma és vagyona, mivel viselkedésük fenti tudatos vonásai most még egyértelműbben kidomborodtak. E kifejezetten realista gondolkozásmódú vállalkozók esetében mindent áthat a valóság éles szemmel való megítélése, hangsúlyozottan racionális magatartásuk pedig ennek megfelelő céltudatos formában, gátások nélkül jelenik meg.

A vállalkozói réteg súlyát, másmilyen mivoltát jól tükrözi az a mód, ahogy az őt körülvevő keresztény társadalom hozzá viszonyult. A társadalomban továbbra is a 11–12. század szintjének megfelelő viszonyok uralkodtak, ahol a pénzgazdálkodás szerepe még viszonylag szerény volt. A keresztény etika középpontjában nem az egyén állt, hanem a közösség, a rendek és koprorációk közössége. Mindenkinek társadalmi rétegének megfelelő keretek közt kellett fizetséget kapnia, ezért megszabták az „igazságos árak”-at, tiltották a kamatot és a pénzügyleteket a zsidókra

háritották. Ezzel az etikával nem egyeztethető össze az individuum szerepének erős hangsúlyozása, mert az „én” túlzott előtérbe helyezése, az emberi hiúság a legsúlyosabb bűnök közé számított. Milyen éles Szent Tamás kritikája azokkal a kereskedőkkel szemben, akik nem törődtek a keresztény etikával! Mennyire jellegzetes az a 14. századi szegénymozgalom, amit az assisi kereskedő fia kezdeményezett! Gondolatmenete közel állt Petrarca néhány tanítványához is abban, hogy antik római előképeikre, Senecára és Ciceróra visszautalva azok is a szegénységet dicsőítették, mint a bölcsék ideális állapotát. Sok kereskedő próbálta nyughatatlan lelkiismeretét vallási alapítványokkal kiengesztelni, rendkívül jellemző erre az az állás, amit a nagy társaságok a szegények számára tartottak fenn a költségvetésükből, „Messer Domene Iddio” cím alatt, ami annyit jelent, hogy „A mi Urunk és Istenünk”. Bár kétségtelen, hogy csak kevesen léptek Assisi Ferenc radikális útjára, vagy a Giovanni Columbiniéra, aki 1342-ben, sienai házát és üzletét maga mögött hagyva Toscanába vonult és szerzetesrendet alapított.

III.

Kétségtelenül jelentős az a szerep, az a politikai és kulturális viszonyokra gyakorolt hatás, amit ez a vállalkozói réteg a középkor végén Felső- és Közép-Itália történetében betöltött. Firenzében és Velencében az összlakosság 2 %-át tették ki, családtagokkal együtt azonban már több mint az 5 %-át, sőt helyenként a 10 %-ot is elérték. Ez ugyan kisebbséget jelentett, de a városok mérvadó kisebbségét, az uralkodó osztályt testesítette meg. Szorosan, ha nem is kizárólagosan, e réteghez köthető a kommunális gondolat kialakulása. A nagyvárosok politikai és társadalmi irányítása már a 13. században a kereskedők kezében volt. A „compagna”, a kereskedők egyesülete Genovában már 1099-ben kommunává vált, Velencében ugyanez 1143-ban zajlott le. Firenzében kemény harcok folytak a mágnások, a régi földbirtokos nemesség tagjai és az artekban szerveződött populánok között, ezek azonban ismét csak a nagykereskedők befolyása alatt álltak. A mágnások közt is akadtak nemesi címet kapott kereskedők illetve kereskedővé vált nemesek.

Közelebbről nézve tehát egy új, politikai hatalomra törő kereskedő réteg harcáról van szó a régi, a politikai hatalmat birtokló réteggel szemben. Ugyanez a küzdelem más formában megismétlődött Velencében és

Genovában is, ahol a vezetést továbbra is az arisztokraták tartották meg, azonban ésszerűbb formában, oly módon, hogy a legbecsvágyóbb és leggazdagabb populánokat illetve optimatákat felvették szűkebb körükbe. Döntő jelentőségű volt a reneszánsz korai időszakában az, hogy ez egybeesett Firenze fejlődésének azon szakaszával, amelyben az Arno menti város gazdasági aktivitása a legnagyobb mértékben bontakozott ki. A korai időszak szempontjából az sem volt kisebb jelentőségű, hogy Firenzében a nemesi nemzetségi alapú szerveződéstől a céhek szövetsége vette át a hatalmat és ezáltal az iparban és kereskedelemben tevékenykedő polgári felső réteg az eddiginél jóval nagyobb mértékben vehetett részt a városköztársaság további sorsának meghatározásában. De nem kerülheti el figyelmünket: a firenzei nagypolgárság, amelynél később mind egyértelműbben előtérbe került a nemesi életmódra törekvés, a tulajdonképeni középréteget, a kézművesség középső és alsó részét mindig kizárta a hatalomból.

A nagykereskedők életstíusa és életmódja mély hatást váltott ki. A 12–13. században egyáltalán nem számított rendkívülinek, ha a kereskedők maguk is részt vettek hazájuk katonai küzdelmeiben, a nemzetségi szerveződés rendszerére gondolva ez könnyen érthetővé is válik. Ezen a téren most történik változás. Gazdaságosabbnak és hatásosabbnak bizonyult, hogy a kereskedő saját személyét kimélve, gazdasági eszközökkel avatkozott be a háborúba. Diplomáciai missziókat adott esetben vállaltak, mert előnyös üzleti utakkal lehetett összekötni őket, a fegyveres összeütközések esetére azonban kialakították a condotta intézményét, fizetett zsoldosokat tartottak. Ezek vezére, a condottiere pedig, aki bizonyos mértékben a kereskedő réteg terméke, a 14. század folyamán az itáliai társadalom egyik meghatározó figurájává vált.

Mennyire jellemző a nap- és évbeosztás megváltozása, a kereskedők gyakorlatias beállítódásának megfelelően! A keresztény év változó ünnepei, a Gyümölcsoltó Boldogasszony, a húsvét, a karácsony helyett a nagy kereskedőtársaságok tudatosan rátértek arra, hogy üzletmenetükbe fölvegyék a körülmetélés január 1-én tartott, számukra megfelelőbb ünnepét és hogy a jövőben félévente, január 1-én és július 1-én tartsanak elszámolást. Az egyház által rögzített órákkal és az ezeknek megfelelő harangzásokkal szemben a kétszer 12 órás, egyenletes beosztást részesítették előnyben, az időt a capanile szabályos harangütései jelezték; ilyen harangtornyot Firenze 1325-ben, Padova 1334-ben, Milánó 1335-ben, Genova 1353-ban, stb. kapott.

Végül a nagykereskedők hatása alatt a gyakorlatban a keresztény etika is átalakult. Ebben jelentős módon közrejátszottak a nagy társaságok, főleg Firenzében. Tőkebetétek a lakosság széles köreitől származtak. Az egyháziaknak is voltak letétek ezeknél a társaságoknál. Azon törekvésből, hogy az eddig érvényes keresztény etikát összeegyeztessék a viselkedésükkel, arra a következtetésre jutottak, hogy a kamatszedés abban az esetben jogos, ha bizonyos korlátok közt tartják. A nagy társaságok 6–10 % kamattal dolgoztak. Azt mondták, az uzsora ténylegesen csak 15 % fölött kezdődik. A század végén Giovanni Dominici dominikánus szerzetes, a későbbi bíboros, azt tanította, hogy a gazdagság azon állapotok egyike, amelyre bizonyos emberek isten által hívatottak. Tehát a gazdagság önmagában véve ezután már nem számított kárhozatosnak.

Így hatott tehát racionális beállítottságával, anyagiak fölötti örömeivel és profitéhségével a vállalkozói réteg egyre nagyobb mértékben arra a társadalomra, amely pénzt letétként részben a nagykereskedőkre bízta. Az anyagiakhoz való kötődés a tisztán üzleti szférából áterjedt a mindennapi élet dolgaira. Pompás házakat és palotákat építettek maguknak, minden lehető luxussal felszerelték a lakásaikat, vidéken földbirtokot szereztek, a város falain kívül villáik voltak, amelyekben a legmelegebb napokat és estéiket töltötték. Így voltak egyszerre városi polgárok és vidéki lakosok, mindezzel viszont önkéntelenül az előző kor feudális életmódjához közeledtek.

A kereskedő felső réteg erős művelődési igényt mutatott. Nem csak abban, hogy visszatértek a középkor lokális jogi szokásai helyett a római joghoz. A rómaiak nyelve és kultúrája felé való fordulás szélesebb bázison következett be. Ókori írókat olvastak, maguk sem csak a könyvelés vezetésére és a számlák kiállítására ragadtak tollat, hanem krónikákat készítettek, verseket és novellákat írtak. Egyedül csak a firenzei kereskedő rend soraiból krónikairók egész sorát sorolhatnánk fel. Antonio degli Alberti, aki mint a firenzei Paradiso degli Alberti központi alakja vált ismertté, nemesi származásának és vagyonának köszönhetően megtehetette, hogy kereskedői tevékenysége mellett szonettekét és canzoneket írjon. Boccaccio jól képzett „abacchista”-ként a kereskedői rétegből került ki és atyja vagyonából élt, hasonlóan történt Franco Sacchetti esetében. Niccolo Niccoli egy ideig praktizáló kereskedő volt, Giannozzo Manetti pedig egy bankár könyvelőjeként kezdte.

Még tovább mehetünk és kijelenthetjük: Firenzében a művelt réteg megerősödése összefüggött e vállalkozói réteg felemelkedésével. A hu-

manisták és a művészek kibontakozásához szükséges szellemi és erkölcsi klíma kialakulása egyrészt egy objektíve bekövetkezett változás következménye, másrészt azonban a felső réteghez való tartozásukat luxus és mecénásság által dokumentálni akaró, meggazdagodott vállalkozók törekvésének eredménye. Láttatni kellett a tekintélyüket, meg kellett mutatniuk, hogy nem sajnálják a pénzt. Azáltal, hogy építkeztek, támogatták a művészeket, költőket és írókat, mint ahogy Alfred von Martin írja, olyan kíséretet hoztak létre maguk körül, amelytől „ideológiai segítyt” kaptak és amely biztosította számukra a „társadalomnak megfelelő közvéleményt”. A 14. század végén, amikor az antik előképekhez való szigorú ragaszkodás egyre inkább alábbhagy, Leonardo Bruni nyomatékossíthatja, hogy a gazdagság megengedi a személyes erények kibontakozását. A régi, papi művelt réteg helyébe új, emancipált réteg került, amely példaképeit már tudatosan nem az egyház és a lovagság köréből, hanem az antik világból vette. Az antik városállamok polgári kultúráját tekintette az új polgárság mintaképének. Új elitfogalmat teremtettek, a születést és a rangot, mint döntő kritériumokat, elvetették. A nemesség fogalmának régi, erősen provanszáli alapon nyugvó értelmezését nevetségessé tették, helyette a humanitás, a virtus, a teljesítmény demokratizáló elvei kerültek előtérbe, a szerzett műveltség és szerzett gazdagság alapján felemelkedő irodalmárokkal, kereskedőkkel és zsoldosvezérekkel együtt.

A kereskedői-vállalkozói és a művelt felső réteg viszonyában mégis már korán jelentkeztek a feszültség jelentős mozzanatai. Szó sincs olyan szilárd kötődésekről, mint amelyet a feudális rendszerben, a kíséret jelentett – ehhez az új művelt réteg beállítódása túlon túl individuális volt – de már rögtön kezdetben megmutatkozott, Petrarca alakjában, a minden polgáritól, minden belső és külső kötődéstől idegenkedő irodalmár típusa, miközben a kereskedőnek a hitele miatt legalább a megbízhatósága hírért meg kellett őriznie. Humanista körök adott esetben kritikát gyakoroltak a csak szerzésre orientált, a szellemi tényezőkkel szemben ellenséges magatartást mutatók fölött, ezt látjuk Salutatínál illetve Galateo Gelasiushoz írt episztolájában, amely szerint azok nevezhetők nemesnek, „quicumque plus ratione valeant, ignobiles, qui minus, etiamsi sint crasso locupletiores aut Priamo antiquiores...”. A gazdagság pedig csak akkor egészséges, ha becsületes módon „in usus honestos” használják fel, a legrosszabb dolog azonban a fösvénység, rosszabb mint a pazarlás, írja Sacchetti, mert a zsugori se jót se mást nem tesz, a költséges pedig ugyan magának árt, mégis sokmindenkinek jót tesz. Hogy a kereskedő mégis

újra és újra inkább az előbbi és nem az utóbbi felé hajlott, szorosan összefügg számító természetével és tevékenységével. Gondoljunk csak Leon Battista Albertire, aki a család becsületének és tekintélyének emelése szempontjából megengedhetőnek, de semmi esetre sem feltétlenül elvárható kötelezettségnek tekinti a könyvek kiadását, a loggia kifestését és hasonló dolgokat.

IV.

Bár az itáliai kereskedő gazdasági felemelkedése kiterjedt az egész felső- és közép-itáliai térségre, mégis Firenze volt az a hely, ahol a legnagyobb méreteit mutatta a szellemi-művészeti felvirágzás. Az itáliai vállalkozók ereje leginkább Firenzében bontakozott ki, a szellemi és erkölcsi fejlődés itt intenzívebb ösztönzést kapott, mint bárhol másutt. A nyitottság a szellemi-művészeti élet iránt itt nagyobb volt, mint a többi városban, mint Genovában vagy Velencében. A művészet területén különösen a Medici bankárcsalád felemelkedése és mecénássága hozott a 15. század folyamán csodálatos gyümölcsöket. Mindez egybeesik az itáliai és a firenzei kereskedőréteg jelentős struktúrális átalakulásával, amely részben a kifáradás jeleként, részben hanyatlásként értelmezhető. Jó példát kínál erre éppen a Medici-bank bukása.

Már a 14. század második felétől kezdve változások figyelhetők meg a kereskedők lényegi vonásaiban. Saporì úgy véli, az eddigi merészséget és nagyvonalúságot új, bölcs és mégis szűkös szellemiség váltotta fel. Ez az új típus vált uralkodóvá, ezt nevezi ő az itáliai kereskedő második típusának. A változások egyfelől valóban a generációs problémával estek egybe. A későbbi generációk nem rendelkeztek már atyáik vállalkozó szellemével, erejével. Ez jut kifejezésre a kereskedelemből és iparból való visszavonulásukban; a nagybirtok, a járadékok, a procul negotiis iránt való növekvő érdeklődésükben, amely lehetővé tette a könyvekkel, művészi alkotásokkal és egyéb kedvtelésekkel való nyugalmas foglalkozást. Különösen a 15. századtól kezdve kelnek életre a kereskedő városok körüli villák. Azonban egyoldalú lenne, ha a viszonyokat csak ezen egy oldalról néznénk. Ahogy az egyes vállalatok sorsát is több tényező befolyásolta, ugyanúgy a teljes folyamatot is.

A fejlődés teljes folyamata tehát bonyolultabb módon zajlott le. Elsősorban különböző külső tényezőkre kell figyelnünk. Manapság hajlamosak vagyunk az itáliai gazdaság hanyatlásának tulajdonképpeni kor-

szakát csak a 16. század második felére vagy a 17. századra helyezni. De a 15. század óta megfigyelhető lényegi változásokat nem szabad alábecsülnünk! E helyütt ne vesztegessünk túl sok szót a fokozódó politikai nehézségekre, amelyek a 15. század végétől kezdve Itáliát a nagyhatalmak csataterévé változtatták.

Irányítsuk figyelmünket inkább az itáliai pozíciók gyengülésére a levantei térségben! A mongol uralom hanyatlása, a Boszporuszon át való oszmán előrenyomulás, Konstantinápoly eleste Velence és Genova keleti, Európán kívüli kereskedelmi kapcsolatait fenyegette, vagy vágta el. Velence és Genova gyarmatbirodalma ugyan a 15. század vége felé érte el legnagyobb kiterjedését, ez a tény azonban nem leplezhette e rendszer nehézségeit és gyengéit.

Meg kell említeni továbbá a világereszkedelem nyugatra, Antwerpenbe, Lisszabonba és Sevillebe való áthelyeződését. Ennek következtében Velence uralkodó helyzete olyan válságba került, amelyből a lagunák városa többé nem tudott tartósan kilábalni. Genovában azonban szerencsés frontváltás történt, a Földközi-tenger nyugati térsége felé, amely terület már a keresztes hadjáratok előtt a liguri köztársaság kereskedelmi hatalma alatt állott. Genova új, nyugati orientációja a velencei rivalitásnak köszönhetően már a 13. században elkezdődött. Az új orientáció nyomán olyan teljesítmények jöttek létre, amelyek a 16. században világtörténeti fényt adtak az itáliai kereskedő szellemnek, az itáliai tengerészetnek – és amelyek természetesen a kis liguri köztársaság és szövetségese, a Habsburg-birodalom érdekeit szolgálták.

Mindez nem a kormány akcióinak, hanem az egyéni kezdeményezéseknek köszönhető. Mindig csak egyes genovaiakról beszélhetünk. Ők jutottak a portugál tengerészetben vezető pozícióba a 14. században, nyomultak előre a Kanári- és az Azori-szigetek felé, érték el a Zöldfoki-szigeteket és a Guineai-öblöt a 15. században. Genovából, a hajózási és geográfiai ismeretek centrumából, indult Kolombusz is, és valószínűleg Lisszabonban is az amerikai vállalkozásai megkezdéséig genovai kereskedőházak szolgálatában állt. Részben a genovai tőke támogatta e vállalkozásokat is. A genovaiak gazdasági hálózata egész Nyugat-Európában kiépült, különösen fontossá vált a gazdasági és katonai együttműködés V. Károlyal és Spanyolországgal.

V. Károly és I. Ferenc francia király összecsapása során kiemelkedő jelentőségű volt, hogy a Habsburg uralkodó befolyása alatt tarthatta a ligur tengerpartot és annak a Provence felé való meghosszabbítását, a

Cote d'Azur-t. Beláthatatlan értékű volt ez a hírszolgálat, a Katalónia és Itália, illetve Ausztria és Németalföld közti gyors szállítások szempontjából. Először Augustin Grimaldi, Grasse püspöke, a későbbi érsek és Monaco hűbértartomány régense ajánlotta fel a szolgálatait a császárnak, őt Andrea Doria, az addig francia szolgálatban álló zsoldosvezér követte. A Doria által gyakorolt befolyásnak és Károlynak, a genovai bankárokhoz fűződő határozott kapcsolatainak köszönhetően a köztársaság a jövőben a Habsburgok megbízható szövetségésévé vált, anélkül, hogy szuverenitását feladta volna.

A császári „asiento”-k újra és újra arra szolgáltak, hogy a közte és a köztársaság közti szálakat újra megerősítsék. „Asiento” alatt különböző típusú megállapodásokat kell értenünk. Egyrészt bizonyos számú gálya bizonyos időre szóló bérbeadását, megfelelő pénzbeli ellenszolgáltatás fejében. Ilyen módon nem csak Doria bocsátotta hajóit a császár és II. Fülöp rendelkezésére, hanem előbb Andrea, majd unokaöccse Giannotto, ezután pedig ennek fia, Gian Andrea is. Hasonlóképpen cselekedett a többi, a Grimaldi, a Centurione, a Lomellini, a de Mari, a Negrone, az Imperiale, a Spinola, a Giustiniani, a Sauli család is. Így a genovai flotta jelentős része a 16. század folyamán állandóan a Habsburgok szolgálatában állott. Ez lehetőséget adott a genovaiaknak arra, hogy flottájukat olyan méretűvé és ütőképességűvé fejlesszék, mint amilyen eddig soha nem állt rendelkezésükre, és közben még kerestek is rajta.

Az asiento-k egy másik fajtája készpénz rendelkezésre bocsátását írja elő a Habsburg birodalom egy területe számára. A visszafizetés többnyire Spanyolország, Nápoly és Szicília bevételeiből történt. A genovaiak nyereségei igen jelentősek voltak ezen üzletekben. Az Amerikából beáramló jelentős nemesfém-mennyiség és a gyenge hazai spanyol kereskedelem és ipar következtében elkerülhetetlenné vált egy jelentős árrés keletkezése Európa többi országához képest. Ez – a késztermékeket és szicíliai gabonát szállító, és az utóbbit szinte kizárólag a kezében tartó – a genovaiak számára 100–150 %-os nyereséget biztosított. A legjövedelmezőbbnek mégis a nagy pénzügyi manőverek bizonyultak. Megállapítható, hogy pénzzállításoknál, mint például Németalföldre spanyolországi visszafizetés esetében, az évi kamat elérte a 45 %-ot. A Burgalesek, Fuggerek és más délnémet családok mellett a genovaiak voltak már a huszas években a császár legfontosabb pénzkölcsönzői, Anton Fugger mellett azok is maradtak, utána pedig a 17. századba nyúlóan is megőrizték ezt a helyzetüket.

Károly és utódainak hitelpolitikája oda vezetett, hogy a spanyol korona rendkívüli mértékben eladósodott a genovai tőkének. A különböző államcsődöktől eltekintve, úgy próbálták csökkenteni az adósságot, hogy a hitelezőknek spanyolországi, nápolyi és szicíliai bevételeket és birtokokat utaltak át, és a genovaiakat címekkel halmozták el. Andrea Doria Tursi hercege, Gian Carlo Spinola a galatinoi S. Pietro hercege, a Grimaldik Salerno fejedelmei és Eboli hercegei, az Imperialek S. Angelo fejedelmei, Tommaso Marino Terranova hercege, a Pallavicinók Castro hercegei lettek.

A nagy pénzügyletekben egyetlen más itáliai város sem tudta a genovaiak útját követni. Antwerpenben és Lyonban, Besanconban — ahol V. Károly a vásárait tartotta, amelyeket később áthelyeztek Piacenzába — mindenhol a ligur főváros bankárai uralkodtak. A Mediciek valamikor vezető firenzei bankvállalata megszűnt, a család jövőbeni feladatát uralkodói hatalmi helyzetének kiépítésében látta. A többi firenzei vállalkozó közül főleg a Saviatik és Strozziak, akik elsősorban Franciaországhoz kötődtek, tartották magukat. Toscana többi részén, Sienában, Pistoiaiban és Luccában tűntek fel szórványosan jelentős pénzemberek. Velence ugyan vezető helyet töltött be a nemzetközi váltóügyletekben, de a velencei tőke a lagunák városában maradt, a Rialto nagy bankjainak egyetlen nagy kliense San Marco publico-ja maradt. A lombardiaiak, mint az Affaitadik és a Rovelescák, csak korábban rendelkeztek nemzetközi pozíciókkal a nagy fűszerkereskedelemmel összefüggésben. A hanyatláshoz vezető döntő fordulat a 17. század első felére esik, Velence fűszerpiacának és Genova tengeri hatalmának megrendülése idejére, amely Genova tekintetében természetesen szorosan összefügg Spanyolország sorsával. Ekkor Genova felső pénzügyi köreit is jelentős csapások érték.

Ezzel jeleztük a fejlődés körvonalait, kitekintve azon időre is, amelyben már nem beszélhetünk reneszánszról, mint szellemi-művészeti mozgalomról, e körvonalakat azonban meg kellett húznunk, hogy egy, a témánk szempontjából lényeges pontot világosan kiemelhessünk. Olyan tényállás figyelhető meg, amelyre vonatkozóan biztosan nem találunk párhuzamot a világtörténelemben. Olyan, egyes túlnyomóan feudális eredetű, majd a köztársaságban vezető politikai és gazdasági szerepet betöltő családok erősödnek meg a 16. század folyamán, amelyek nem fogadják el a generációk változásáról szóló elvet és a nemzetségi összetartást állítják nézőpontjuk centrumába. E családok arisztokratikus életmódot folytatnak — hisz a század folyamán emelkedtek fel az arisztokrácia felső

rétégeinek soraiba – miközben Itália elsőrangú üzletbereinek és vállalkozóinak számítanak. Általában a legnagyobb méretű üzleteket kötik, túlnyomórészt banküzlettel és gályák bérbeadásával foglalkoznak. Az arisztokratizálódás tendenciáját kétségtelenül elősegítette Spanyolország pénzügyi politikája. Javaik és címeik egy részét áruba bocsátották, mivel nem volt készpénzük. Az viszont csodálatraméltó, hogy a feudalizálódás ellenére a nagy nemzeti szövetségek megőrizték a kereskedői hagyományokat. A genovai guelfekhez tartozó Grimaldik, akik a 13. század második felében telepedtek meg először Monaco szikláin, majd székhelyüket végül önálló hercegséggé építették ki, még a 16. században is erősítették a vérségi köteléket az azonos nevű genovai nagykereskedő rokonságukkal, azonban minden más bankárt megvetettek. I. Honorato, aki 1581-ben halt meg, Giovan Battista Grimaldinak, V. Károly egyik bankárának lányát vette el, miközben lányát, Ginevrát Esteben Grillo vette el, ismét egy olyan genovai család fia, amely a spanyol udvarral folytatott banküzleteket.

Az itáliai reneszánsz késői szakasza és e kereskedő arisztokrácia közt egészen világos kapcsolatok vannak, amelyek legjobban Genovában, Firenzében és Velencében mutathatók ki. Szellemi-művészeti szempontból Genova nem mérhető Firenzéhez vagy Velencéhez. Mindamellett, azok a paloták és villák, amiket a nagy genovai családok a Secolo d'Oro-juk idején építettek, Itália nagy művészeti hagyománya keretében egyedül teljesítménynek számítanak. Az a pompás fejedelmi kastély, korinthoszi oszlopcsarnokaival együtt, amit Andrea Doria és unokaöccse építettek a városkapu előtt, még teljes mértékben megfelel a reneszánsz virágkora szellemének. Akkor még a nagy családok gazdagsága és a városnak a tenger és a hegyoldal közötti különleges terepe lehetővé tette, hogy a velencei későreneszánsz hagyományból kiemeljék az itáliai világi építőművészetet. A liguri kikötőváros átalakítását a perugiai Alessi, Michelangelo tanítványa kezdte meg a század közepétől a Strada Nova-i építkezéseivel. Az egyik fő megrendelő Nicolò Grimaldi bankár, Salerno fejedelme, Eboli és Marchese von Diano hercege és több más birtok ura volt, akit gazdagsága miatt „monarchá”-nak neveztek.

Egészen természetes, hogy a nagy genovai nemzetségek 16. századi sajátos fejlődésének belpolitikai lecsapódása is kellett, hogy legyen. A váltságok időszaka után, amelyben a populárok kezében volt az uralom, 1528-ban visszaállították a nemesi kormányzást, abból az alkalomból, hogy Andrea Doria kiűzte a franciákat a városból. Ez az alkotmányreform

semmi esetre sem egyedül Doria műve volt, inkább a vezető családok bizonyos csoportja állt mögötte, és pedig éppen a nemzetközi pénzügyekben vezető arisztokrata nemzetségek. Az alkotmány változásában azok a rendelkezések a leginkább figyelemreméltók, amelyek az albergók hatalmának fenntartásáról rendelkeznek. Épp ezek voltak azok a családi szövetségek, amelyeket már a 13. században is megemlítenek és amelyek az antik „consorterie nobiliari” sok mindenben átalakult továbbfolytatását jelentették. Aki a genovai Camposantót, ezt a hatalmas halottvárost a halottak napja körül, fény- és krizantémdíszben látta, és aki ismeri az antik Nekropoleist, annak nincs kétsége afelel, hogy itt az antik hagyományok hatottak át a középkorba, legerősebben Genovában. Hogy albergót alkosson, hat „nyílt ház”-zal kellett rendelkeznie egy családnak, azaz hat családfőnek kellett ugyanazt a nevet viselnie. Így módon 24 albergót ismertek el, ebből 23 a régi genovai arisztokráciához tartozott, csak egy származott a gazdag popolárok köréből. Hogy az utóbbit segítsék, további négyet vontak be, köztük a Giustinianikat és a Saulikat, akik szintén meghatározó szerepet játszottak a 16. század pénzügyi életében. Továbbá minden évben fel kellett venni nem több mint 10 polgárt, 7 városit és 3 vidékit különleges szolgálatai alapján a nemességbe. Ezzel akadályozták meg az uralkodó osztály gyengülését és elöregedését. Ahogy ezentúl elmentétek voltak a nemesi csoporton belül a „régiek” és „újak” között, ugyanúgy, de nagyobb következményekkel járóan, szakadék volt köztük és a „Liber Civitatis”-ba bejegyzettek között. Azonban mindig tarttuk a szemünk előtt: a tömeget és a középosztályt a Governo Popolare alatt is kizárták a kormányzásból, hasonló volt a helyzet a firenzei köztársaság legérettebb idejében is. Ezen a tényálláson a Fiesco-k és mások lázadásai sem sokat változtattak. Fontos volt a következőkben, hogy nem egy Doria-féle principátus következett, hogy Velencében felülkerekedett és a továbbiakban is tartotta magát a doge vezetése alatt lévő kipróbált rendszer.

Firenze a más társadalmi struktúrának, más hagyományoknak és a nem annyira csillogó lehetőségeknek megfelelően másképp fejlődött. Az Arno-parti városnak, amelynek nincs olyan jó fekvése mint Genovának vagy Velencének, a 15. század folyamán kezdődő gazdasági nehézségek miatt erősen kellett szenvednie, nemcsak a levantei kereskedelemben, hanem különösen a gyapjúipar területén növekvő konkurrencia miatt is. Az „Arte della Seta” kiépítése a 16. század folyamán sem tudta teljesen kiegyenlíteni ezeket a károkat. Mindehhez hozzájöttek még a politikai

nyugalanságok, utóljára a köztársaság idején 1527 és 1530 között, és az Itáliát sújtó háborúk. A firenzeiekből nyilvánvalóan hiányzott elődeik megfontolt vitalitása, amelyet a genovai nemzetségek erősebben megőriztek. Az ipari és kereskedelmi tevékenység iránti csökkenő érdeklődés, amely Firenzében már a 15. században megfigyelhető, a 16. században még nyilvánvalóbbá válik. A genovai arisztokratikus nemzetségek által biztosan kézben tartott nagy pénzügyletek nem találnak párhuzamra az Arno-parti városban, a Strozziakat, Salviaticakat és másokat itt már inkább kivételnek kell tekinteni. A viszonyok átalakulását tükrözik a változatos politikai harcok is. Az utolsó köztársaság nem bizonyul életképesnek. A principátus, amely a Lorenzo de Medici-féle rendszerben előképét láthatta, véglegesen felülkerekedik I. Cosimo uralma alatt, aki egy üzleti szenvedéllyel eltelt Salviati tehetséges fia. Cosimo azáltal, hogy felveszi a hercegi címet és végül Toscana nagyhercege lesz, tudatosan és öntudatlanul betagozódik abba a fejlődésvonalba, amely a nyugat jövője felé mutat. Az új területi állami rendszer látható jele az ipar fejlődése az Arno alsó folyásánál, Pisában, Livorno kikötővé való kiépítése, továbbá az a tény, hogy Cosimo kikapcsolni illetve gyengíteni akarja a firenzei arisztokráciát mint politikai-társadalmi réteget, úgy von embereket maga köré, hogy nem érdeklődik a származásuk iránt, csak az abszolutista rendszere iránti igényük számít, mindez a politikai és társadalmi feszültségek leküzdése terén a jogi és alattvalói egyenlőség irányába mutat.

A későreneszánsz művészet kibontakozási lehetőségeit tekintve az átalakulás nem járt hátránnyal. Az udvar is szeretne a nép felé csillogni, még inkább szüksége van egyfajta kíséretre, mint a gazdag nagypolgárnak és az arisztokrata nagykereskedőnek volt, nagyobb luxust is megengedhet magának – és megteheti, hogy olyan figurákat támogasson mint Pietro Aretino, anélkül, hogy tekintélyéért és hiteléért kellene aggódnia. Így fejlődtek ki már a 15. században Firenze mellett kultúrcentrumként a ferrarai, mantuai és urbinói udvarok, és a Mediciék udvara is Toscana művészeti központja maradt. Ez is közrejátszott abban, hogy a későreneszánsz átalakult egy új művészeti irányzattá, amely az új nyugati uralmi rendet volt hivatva dicsőíteni. A Vasari-féle Uffizik a hosszú galériasorokkal és az Arnóig, és a Piazza della Signoriáig nyúló színpadias perspektívával, a Pitti palota amphitéátrumos kertje utalnak már a jövődő barokk időszakra. Hasonló a helyzet Cosimo akadémiai törekvései esetében is. Tudományos érdeklődésű irodalmárokat csalogat magához, akik az abszolutista államrezon megalapozásán dolgoznak. Elég csak Baldesar Castiglione-

re utalnunk, akinek a „Cortigiano”-ja az urbinói udvarban keletkezett. A jövő elitjének általa kidomborított ideálja nem maradt befolyás nélkül a jövőendő francia udvari irodalomra sem.

V.

Tekintsünk mégegyszer vissza! Sokat írtak már Itália hanyatlásáról a reneszánsz idején. A „risorgimento” főleg a szomorú politikai bomlást, a kétellyel és cinizmussal teli válságidőszakot látta benne, Jacob Burckhardt óta aztán újra a kor művészeti és szellemi értékeit kezdték kiemelni, egy eredeti kultúra felvirágzását, az emberi szellem univerzális és örök igényeinek áttörését. Croce zseniális történeti beleélőképeségével a dolog lényegét nagyon világosan felismerte, amikor azt hangsúlyozta, hogy az itáliaiak csak a 19. században érezték eléggé erősnek az egységüket a szabadság és a polgári rang feltételének, a 16. században azonban az egység gondolatnak — egy Machiavelli ellenére is — egyáltalán nem volt elég életereje. A történeti kép revíziójának folyamata aztán oly messzire ment, hogy korunk totalitárius törekvéseire való reakcióból, a firenzei poliszpolgárságot pozitívként emelik ki. Különösen arra utalnak, hogy a firenzei köztársaság volt az, amely ellenállt Gian Galeazzo zsarnokságának, a Viscontiknak, akik Milánóban hatalomra jutottak, mert ott hiányzott a megfelelően erős kereskedő felsőréteg. A Viscontik sikeres leverésével a firenzeiek ugyan elvágták az utat az egyesülés leendő útja elől, de csak így módon tudták továbbra is biztosítani, hogy a firenzei reneszánsz virágzása továbbra is fejlődjön.

A Viscontik leverése volt a firenzei köztársaság nagypolgárságának legjelentősebb politikai tette. A 16. században változott a helyzet, a nagy veszély most kívülről jött, a döntő lépéseket legalább Felső- és Közép-Itália legjelentősebb pozíciói megmentésére végül a velencei arisztokratikus kereskedők köztársaság tette meg. Firenze, amely eleinte a polgári köztársaság radikalizmusa és a patriciátus közt ingadozott, nem játszott vezető szerepet, s végül aszerint a rendszer szerint rendezkedett be, amit Itáliában a condottierek kezdeményeztek. Velence, ahol a kereskedő arisztokrácia biztosabban tartotta kezében a hatalmat, mint bárhol másutt, a reformok hosszú során és a humanista ösztönzéseket felhasználva, olyan szabadság fogalmat fejlesztett ki, amely nem csak a szükség óráiból segített ki, hanem a jövőben például szolgálhatott azok számára, akik a közép-

úton akartak haladni és idegenek voltak a század radikalizmusaitól. Vele arisztokratikus köztársasága volt az az államideál, amelyet a firenzei felsőréteg Francesco Guicciardini nyomán importált, ezen államideál alapján építették föl köztársaságukat a genovai kereskedő nemzetiségek, erősebben és higgadtabban, mint a firenzeiek.

(Fordította: Fischer Lajos)